

ERASMUS ÉS A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI ÉRTELMISÉG

Tekintélyes az az irodalom, amely Erasmus magyarországi kapcsolatait tárgyalja. A sort több mint száz éve a klasszika-filológus Ábel Jenő alapvető adatföltárása nyitja.¹ Máig is sokat hivatkozott és egyben vitatott is a szellemtörténet kiváló művelője, Thienemann Tivadar tanulmánya.² Ő az első, aki a világháborút követő versailles-i szerződés miatt integritásában sértett és az európai szolidaritásban csalódott ország közérzetét visszavetíti a XVI. századra. Erasmus „fáradt pesszimizmusát” teszi felelőssé azért, hogy a török elfoglalhatta Magyarországot. A második világháború végkatasztrófája előtt Trencsényi-Waldapfel Imre Erasmus török-publikisztikájára irányította a figyelmet, mintegy a Rotterdaminak a Dunáig terjedő, Európa-féltő barátságához menekülve az embertelenség idején.³ A háború utáni években Gerézdi Rabán tanulmányai ismét a szolid filológia eredményeivel járultak hozzá a hazai erazmizmus ismeretéhez.⁴ Az ezután következő ötvenes években majd a kozmopolita, majd az antiklerikális, majd a humanista Erasmusra esett a hangsúly. Vagyis megfigyelhető egy olyan jelenség, hogy az ország válságos vagy veszélyeztetett helyzetének alakulása szerint keresték a kapcsolódási lehetőségeket az európaiságot szimbolizáló erasmusi életműhöz. Az interpretáció orientáltságától függetlenül valamennyi tanulmány újabb és újabb adatokkal gazdagította az Erasmus-kutatást.

A kutató elődök eredményeire támaszkodva a következőkben Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség viszonyát tekintem át. A kortárs nemzedék tárgyalásánál követem Erasmus munkásságának maga építette három lépcsőfokát: a szövegek kiadását, az egyéniségformáló művek ismeretét és az ezek alapján születő személyes kapcsolatokat, majd mindezek betetőzését, az egyedüli célt, a Krisztus szavát híven tolmácsoló bibliafordítókat. A század derekán a tridenti zsinat vízvázlatzó a magyar erazmisták színvallása tekintetében is. Ezután megszűnik a teljes Erasmust követők tábora. Tanítása széttöredezik, időszerűtlenné válik.

¹ ÁBEL Jenő, *Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság*, Bp., 1880.

² T. THIENEMANN, *Érasme en Hongrie*, *Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes*, 5(1927), 83–114.

³ TRENCSENÝI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp., 1941.

⁴ R. GERÉZDI, *Érasme et la Hongrie*, in *Littérature hongroise–Littérature européenne*, Bp., 1964, 129–154; Uő, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., 1968.

Az *Adagia* egy sokat idézett helyén, a „Festina lente” címszó alatt Erasmus a társadalom és a tudósok viszonyát is tárgyalja. A „publica utilitast” szolgáló litteratorok szerint méltán várhatják el, hogy a főurak és főpapok vagy akár az államkincstár gondoskodása biztosítsa számukra a független, gond nélküli munkálkodás lehetőségét, így az irodalmárookra csak a „iusta cura” marad, a mindenki számára élvezhető szövegek kiadása. Ezzel a pártfogó is részesévé lesz a kiadásnak, neve ugyanúgy fennmarad az utókornak. Saját tapasztalatából hozza föl például a velencei Aldust, akinek valahányszor Magyarországból vagy Lengyelországból régi kéziratot küldtek kiadásra, mindjárt tisztos honoráriumot is mellékeltek hozzá.⁵

Tudomásunk szerint ez az első alkalom, amikor Erasmus az intellektuális Magyarországgal kapcsolatba került. 1508 nyarán és őszén Erasmus az *Adagia* új kiadásán dolgozott Velencében, ahol addig soha nem tapasztalt önzetlenséggel hordták számára az anyagot az itáliai humanisták. Ugyanott volt tanúja az említett, követésre méltó társadalmi munkamegosztásnak is.⁶

Nehéz helyzetben vagyunk, ha a Velencébe juttatott „vetusta exemplaria” nyomára akarunk bukkanni. Nem ismerünk ugyanis egyetlen aldinát sem, amelynek alapszövege Magyarországról származott volna. Nem mintha a Corvina vagy más főpapi könyvtárak nem rendelkeztek volna kiadásra érdemes kézirattal, de ezeknek a nyugatra vándorlása majd a következő évtizedekben kezdődik a Bécs–Bázel útvonalon. Egyetlen kéziratról tudunk csak, amelyet valóban ezekben az években juttattak el Velencébe, ez pedig Janus Pannonius verseit tartalmazta.⁷ Kiadásra nem került, valamiért elfeküdt Aldusnál, ezért 1512-ben visszakérték. Egy évtizeden belül ezután nyolc kiadása is megjelent, de mind csak részleges kiadások. Hirtelen támadt népszerűségének oka az volt, hogy az Alpokon túl vele bizonyíthatták, hogy nemcsak Itália földjén termettek a versek. Beatus Rhenanus őt meg Erasmust hozza például arra, hogy nemcsak az ókor meg az itáliaiak alkottak maradandót.⁸ Erasmus is ugyanezért becsülte a Pannónia adta költőt.⁹ Hogy az összkiadás miért nem készült el akkor, azt csak sejtethjük. A fennmaradt kéziratok és a korai kiadások alapján valószínű, hogy Janus műveinek szövegahagyománya volt az ok. A Magyarországról küldött példány talán túlságosan sok „iusta curát” igényelt volna, ami nem állt arányban a honoráriummal.

⁵ Desiderius ERASMUS, *Opera omnia*, ed. J. LE CLERC, I–IX, Lugduni Batavorum, 1703–1706, repr. anast. Hildesheim, 1961 (a továbbiakban a consensus philologorum szerint rövidítve LB), II, 405 A–B.

⁶ L.-E. HALKIN, *Érasme en Italie*, in *Colloquia Erasmiana Turonensia*, I, Paris, 1972, 42.

⁷ GERÉZDI, *Janus Pannoniustól...*, i. m., 228–234.

⁸ „Sunt nonnulli quibus parum placet, quicquid nostrum vel saeculum vel solum protulerit, a quibus ego longe dissentio. Quippe qui Ianum et Erasmum tametsi Germanos et recenteis, non contemptius ac Politianum ac Hermolaum, imo quam Maronem Tulliumve lego.” JANUS PANNONIUS, *Sylva panegyrica*, Basileae, 1518, 4.

⁹ „Porro novum non est apud Hungaros esse praeclara ingenia, quando Ianus ille Pannonius tantum laudis meruit in carmine ut Italia ultro illi herbam porrigat.” Desiderius ERASMUS Roterodamus, *Opus epistolarium*, ed. P. S. ALLEN, I–XII, Oxford, 1906–1965 (a továbbiakban: ALLEN, vagy a levelek száma szerint (Nr.), vagy kötet és oldalszám szerint), III, 536.

Csak egy évtizeddel ezután jelentkezett nyomdakész kézirattal magyar filológus Aldus műhelyében. Ez Matthaeus Fortunatus Pannonius 1523-ban megjelent Seneca *Naturales quaestiones*-kiadása.¹⁰ Létrejöttét vizsgálva egy magyarországi filológiai műhely és annak háttérét biztosító pártfogók világába láthatunk. Asulanus velencei műhelyéből került ki a kiadás, a szöveggondozó két hónapig élvezhette az Aldus-bibliotheca gazdagságát. Ennyi idő semmiképpen nem elég, hogy a már korábban Erasmus kiadta szöveget több száz helyen javítsa, még hozzá nem is jobb kéziratok, hanem más görög és latin auktorok ismeretével, imponáló filológiai szak tudással. Iskolák, filológiai műhelyek után kutatva a szálak egy püspöki székhely, Eger felé vezetnek. A székhelyétől általában távol lévő ferrarai Ippolito d'Este ritka magyarországi tartózkodásai közé számítanak az 1518–1819-es esztendőket. Kíséretében volt a sokoldalú humanista Celio Calcagnini is. Fönnmaradt levelei, ha csak két évre is, de bevilágítanak az akkori Magyarország intellektuális életébe.¹¹ A püspök nem volt alkotó egyéniség, de vonzotta maga köré azokat a külföldi humanistákat, akiket főpapi udvarok biztosította anyagi javak és a királyi könyvtár nyújtotta szellemi kincsek vonzottak már korábban Magyarországra. A társaság szellemi érdeklődésének irányítója, úgy látszik, a bajor Jakob Ziegler matematikus és asztronómus volt.¹² Az ő hatására akkor itt mindenki Ptolemaioszt és Pliniust olvasott, és a nehezen érthető helyekről vitatkozott. Az itteni munkálkodás következményeként Pliniusból két publikáció is megjelent.¹³ Ziegler a váci püspök, egyben királyi kancellár Szalkai László udvarában élt, akinek tiszte volt a királyi könyvtár felügyelete is. Eger és Buda között kéziratok (köztük korvinák), Itáliából két hónap alatt meghozatott könyvújdonságok és csillagászati műszerek vándoroltak. Egerből intellektuális szálak vezettek másfelé is az országba. Calcagnini küldte el a váradi püspöknek Erasmus *Encomiura* legújabb bázeli kiadását. Még Ferrarából hozta magával Erasmus-tiszteletét.¹⁴ Jakob Ziegler viszont bizonyosan itt vált hívévé, amiről a csakhamar Rómában Johann Eckkel folytatott vitája és Stunica elleni irata a bizonyosság.¹⁵ Bizonyosan ebben a körben tanulta ki a filológia mesterségét Matthaeus Fortunatus is, aki már nem mint fiatalember csatlakozott egy Velencébe induló diplomáciai követséghez, hogy nagyrészt nyomdakész kéziratát az Aldus–Asulanus nyomdába adja. Teljesítményét minősíti Erasmus többször leírt elismerése, jóllehet Fortunatus kiadása az övének komoly kritikája volt.¹⁶ Annál inkább sajnálható, hogy Fortunatus tervezett Plinius-kiadása, amelyben a

¹⁰ L. Annaeus SENECA, *Naturalium quaestionum libri VII*, Venetiis, 1522 (recte 1523); R. WEISS, *Matthaeus Fortunatus*, EPhK, 12(1888), 346–362.

¹¹ Caelius CALCAGNINUS, *Opera aliquot*, Basileae, 1544; G. HUSZTI, *Celio Calcagnini in Ungheria*, Corvina 2(1922), 57–71, 3(1923), 60–69.

¹² K. SCHOTTENLOHER, *Jakob Ziegler aus Landau an der Isar*, Münster/W, 1910.

¹³ J. ZIEGLERUS, *In C. Plinii de naturali historia librum secundum commentarius*, Basileae, 1531; F. MASSARIUS, *In nonum Plinii de naturali historia librum castigationes et annotationes*, Basileae, 1537.

¹⁴ ALLEN, III, 26–27.

¹⁵ SCHOTTENLOHER, *i. m.*, 57–59, 381.

¹⁶ ALLEN, V, 517, 529; VIII, 28.

Senecához fűzött bőséges kommentárban mutatványt is adott, sohasem látott napvilágot. Majdnem ismeretlen személye és életviszonyai csak találgatásra adnak lehetőséget. Annyi bizonyos, hogy pártfogó nélkül indult útnak. Senecáját a Padovában tanuló fiatal Saluzzo márkinak ajánlotta. Nyilván megkapta érte az egyszeri tisztos honoráriumot, de ez nem biztosította a további gondtalan munka lehetőségét.

Két bemutatott példánkkal teljes mértékben igazolódik Erasmus fönt idézett helye a kéziratkiadó irodalmár és a mecénás együttműködésének szükséges voltáról. A század elején Magyarországon fölismerték ugyan az itthoni és az egyetemes kultúra szempontjából egyaránt kiemelkedő költő, Janus kéziratának jelentőségét. De Aldus igényének megfelelő kéziratot megfelelő szaktudós hiánya miatt még nem tudtak produkálni. Majd, Fortunatus esetében, nyilvánvaló, hogy pártfogó nélkül, magántudósként, a társadalom akkori berendezkedésében egy ilyen vállalkozás kudarca volt ítéelve.

Calcagniniék magyarországi szereplésének a közalgő török veszedelem vetett véget. Kedvüket szegte az is, hogy hiába törekedtek dús egyházi javadalmak megszerzésére. Ez lett volna a meggyökerezés, a bizonytalan udvari kegytől való megmenekedés módja, amit a XVI. század elején igen sok külföldi is követett Magyarországon. Csakhogy egy idő után a magyar társadalom is ráébredt arra, hogy érdekeit védendő korlátozni kell az idegenek térfoglalását. Ettől kezdve a csalódott humanistákat elfogta az ovidiusi életérzés, leveleikben egyre többet szerepel a „barbaries”, amellyel tele van Pannónia, de Germánia is.

Az igazi barbaries, a török hódítás azután az egész XVI. század eleji magyar reneszánsz államot megsemmisítette. A hajdani pártfogók, a főpapok az invázió következtében elhagyták székhelyüket, és Bécsben mint a királyi tanács tagjai váltak fizetett hivatalnokokká. A végvárrendszer kiépítése a főurak és az államkincstár minden erejét fölemésztette. Török préda lett a királyi könyvtár is. A hadszíntérre vagy felvonulási területté vált országban pedig nehezen akadt olyan zug, ahol egy filológus magát könyveivel körülbástyázhatta volna.

„Adnixa sumus mundum [...] ad verae pietatis studium accendere.”¹⁷ A teológus Erasmus életművének ez a legrövidebb, maga fogalmazta foglalata. Etikai optimizmusának magyarázata, hogy rendíthetetlenül hitt a hirdetett, a leírt szó erejében, legfőképpen az Evangéliumban.

Valamely eszmerendszer hatásának terjedésében a távolsággal arányosan érvényesülnek bizonyos törvényszerűségek. A járulékos elemek rendszerint elkopnak, csak a főirány marad meg. Magyarország és Erasmus mindenkori működési helye között éppen elég nagy volt a távolság mindig ahhoz, hogy ez a tendencia érvényesüljön. Tárgyi ismereteink, egy század filológiai föltáró munkájára támaszkodva, elégséges forrást nyújtanak mind a baráti és levelező kapcsolatokra, mind

¹⁷ ALLEN, IV, 331–332.

Erasmus műveinek magyarországi olvasottságára vonatkozóan. Ezek alapján fölismertethetjük a tőle javasolt, vagy mintázható magatartásformák jelentkezését, az erasmusi pietas magyarországi értelmezését.

A személyes kapcsolatokkal kezdjük. Erasmus itáliai tartózkodása során, 1509-ben ismerkedett meg a magyar király ott tartózkodó követével, Jacobus Pisóval. Ő egy római könyvkereskedésben rábukkant Erasmus leveleinek másolatára, és azt eljuttatta az éppen akkor Sienában időző írójuknak. Így kezdődött a barátság, amely Róma irodalmi társaságaiban folytatódott. Pisót mint „poeta doctust” besorolták az Urbs költői közé. Erasmus is ezért becsülte a Janus után második, Pannónia küldte poétát. Ennek az itáliai évnek „iucunda recordatio”-ja tartotta fenn kapcsolatukat másfél évtizedig, meg talán lelkialkatuk közös vonásai. Mindenekelőtt az urbanusság, a kerített városok, az értő barátok könyvek bástyázta társaságának igénye. Piso számára ez a biztonság csak az udvari függés, a hivatali szolgálat keretei között volt elképzelhető. Amikor 1526-ban a török betörés miatt a budai udvar hontalanná vált, Piso, megfosztva életterétől, lelki betegként halt meg. A függést soha nem tűrő Erasmus így zárta le barátságukat: „primum aula, deinde calamitas [Mohacsiana], nuper etiam mors hominem nobis abripuit.”¹⁸

Ez az aulikus Piso tette a legtöbbet a Magyarország és Erasmus közötti személyes kapcsolatok ápolása ügyében. Ő még csak a szövegkiadó, humanista Erasmust ismerhette Rómában. A század második évtizedében már a teológus művei is ismertek voltak Magyarországon. Könyveit, az újabb és újabb kiadásokat is vásárolták, kölcsönözték egymás között. Vissza-visszatérő fordulat az egykorú levelezésekben, hogy a látogató a szobába lépve a házigazdát Erasmus műve fölé hajolva találta. Ismeretségek kezdetét számítják attól, amikor a könyvkereskedésben Erasmus művét vásárolták meg. Elmondható, hogy az értelmiség át volt itatva Erasmus ismeretével. Gondolható, hogy mekkora érdeklődéssel vették körül a személyes barátság élményével hazatérő Pisót, hogy milyen áhítattal vették kézbe a nagy tudós sajátkezű levelét. A budai és a prágai királyi udvar körüli értelmiségiek közül Piso biztatására többen is levelükkel keresték föl Erasmust. Sőt keresték a vele való személyes találkozás lehetőségét is, ami elől a fáradt Erasmus olykor igyekezett kitérni. A leghűségesebb levelezőpartnerek az udvari lelkész Johann Henckel, a kassai Antoninus János, a Thurzó fivérek, János, Elek és Szaniszló, egymással is szoros baráti kapcsolatban voltak, a levelekben tárgyalt kérdéseket sietve továbbították.

Az egész udvari társaságot nagyon foglalkoztatta Erasmus és Luther viszonya. A nálunk is rohamosan terjedő német reformáció fölvetette az „Erasmus mint Luther előkészítője” ismert tételének kérdését. A lutherizmusban pedig egy olyan folyamat megindulásától féltek, amelyben az öröklött egyházi intézmények szétesését a társadalmi keretek nem kívánt fölbomlása követi. A magyar és német

¹⁸ Levelezésüket, Piso említéseit 1509 és 1526 között lásd ALLEN, Nr. 216, 1297, 1662, 1754; IV, 499; III, 343–344, 536; VII, 273.

népi megmozdulások erre éppen elég komoly alapot adtak. Amikor ez a kérdés a királyi udvarban tárgyalásra került, nagy érdeklődéssel adták kézről kézre Erasmusnak Pisóhoz írt levelét, amelyben elhatárolta magát Luther elveitől.¹⁹

Többször előforduló levéltéma az értelmiségiek egzisztenciális beilleszkedése a társadalomba. A középkor végén Magyarországon az értelmiség számára két lehetőség adódott. Bejutni a királyi udvarba vagy egy főpap, főúr környezetébe, ez a mindenkori kegytől való függőséget jelentette. Vagy amire mindenki törekedett: valamely jól jövedelmező egyházi javadalomra szert tenni, akár papi hivatás nélkül is, mert ez akár külföldi továbbtanulásra, akár egy egész életre szóló gondtalan munkálkodásra szabadságot adott. Minden más lehetőség csak ideig-óráig tartó, személyre szóló alkalom volt, nem lévén ezekben az évtizedekben az országnak egyeteme és értelmiséget foglalkoztató nyomdái. Tisztes ajánlatokat Erasmus is többször kapott élete folyamán: 1509-ben angliai papi javadalomról volt szó, amelynek ügyében Pisótól is tanácsot kért.²⁰ Jó dolog a gazdagság, még jobb dolog a szabadság (értsd: javadalmasság), válaszolta, még teljesen a középkori gondolkodásmódban gyökerezve Piso. Ha a kettő együttjár, el kell fogadni, mert a görög-latin stúdiumokat tisztelik meg a méltányos ajánlattal. Mint ismeretes, Erasmus nem fogadta el a javadalmat, hivatkozva a papi kötelességekre, amelyeknek ez ellenértéke, és amelyek nem hagynak helyet az otiumnak.²¹ Érvelése, a korábbi általános társadalmi gyakorlattal szemben, teljesen új, etikai indíttatású. A kérdés azután majdnem mindegyik magyarországi barátjával való levelezésében fölmerül valamilyen formában.²² A születő, új világi értelmiség veti le ezekben az évtizedekben a középkorból örökölt, szűkké vált burkát.

A magyarországi erasmisták között van orvos is, a kassai Antoninus János. 1524-ben hónapokig gyógyította Bázelen Erasmust, aki a fiatal magyar tudományára és fiúi gondoskodására teljesen rábízta magát: „*mei sic observans ut, si filium esset, non posset religiosius [...] cui uni me tuto poteram committere, hinc abiit in suam Hungariam*”. Szerette volna ugyanis Bázelen marasztalni, de a fiatal orvos előtt a budai királyi udvar is megnyílt. A mohácsi katasztrófa után határainkon kívül, Krakkóban telepedett le. Az újabb lehetőséget, az új magyar király udvarába való meghívást nem fogadhatja el – írta Erasmusnak –, mert nem akarja nyugalmit és szabadságát veszélyeztetni. Indokolása azért érdekes, mert Krakkóban is főpapok és főurak orvosa volt, de nem egynek az udvarához kötődött, és az egyetemi város bizonyos független praktizálás lehetőségét is biztosította. Hamarosán teljesen szakított az udvari szolgálattal, hogy – amint Erasmusnak írta – minden idejét leányai nevelésének szentelhesse! Ifjúkori barátai közül levelezőkapcsolatban maradt Johann Sicharddal és Bonifacius Amerbachhal.²³

¹⁹ ALLEN, Nr. 1297.

²⁰ ALLEN, Nr. 216.

²¹ ALLEN, Nr. I, 569.

²² ALLEN, VII, 30, 72, 269.

²³ Levelezésüket, említéseiket 1525 és 1536 között lásd ALLEN, Nr. 1602, 1660, 1698, 1810, 1825, 1916, 2176,

A királynő lelkészét, Johann Henckelt is Piso vette rá az Erasmusszal való levelezésre. Könyvei alapján már régen híve volt, nemcsak minden művét, hanem azoknak valamennyi újabb kiadását is összegyűjtötte könyvtárában. Az udvarnép számára prédikációit a *Paraphrases* alapján tartotta. Könyvtárának jó része fennmaradt, Erasmus-mű nincsen benne. Sajnos kézirateit sem ismerjük, pedig nála volna leginkább utolérhető, hogy a teljes erasmusi teológiából mennyit vettek át. Henckel prédikációiról csak azt jegyezte föl Ursinus Velius Erasmusnak, hogy szívesen hallgatják, mert nem fedtte hallgatóit „accusatorio et bilioso”, mint a német (értsd: lutheránus) prédikátorok. Itt hallunk először az Erasmustól oly aggodalmasan és sokszor kifogásolt durva hangról, amellyel az egyház ügyét vélik sokan védelmezhetni. Olyan megszokott volt a gorombaság, hogy az ellenkezőjével is lehetett csatát nyerni. Henckel 1530-ban Augsburgban Johann Faber jelenlétében szembekerült Johann Eckkel. A vita során annak gorombaságait egyetlen szelíd szóval szerelte le. Végül is csak azt vetették szemére, hogy a „heresiarcha” Melanchthonnal tárgyalt. Beszámolt Erasmusnak a vitáról, majd hozzáfűzte, hogy nem csatlakozott soha egyik táborhoz sem, nem is fog, ha mégis, akkor inkább Melanchthon, mint a faragatlan Eck oldalára állna. A mohácsi csata után, két királyi udvar lévén, mindkét helyen igényt tartottak volna rá. Visszavonult Kassára városi lelkésznek, mert egyik ajánlattévőt sem akarta megbántani. A fölkinált püspökséget is visszautasította, mert nincs benne „ambitio” – amint Erasmusnak írták róla. Végül mégis az özvegy királynőt követte, de onnan eltávolította a Habsburg-család benne is eretneket gyanító ébersége. Ő is az országhatárokon kívül, Boroszlóban fejezte be életét.²⁴

„Metamorphosisnak” nevezik az erasmusi levelek azt a tragédiát, amely elsöpörte a magyar reneszánsz államot, és vele együtt az aulikus elitnek ezt az erasmusi csoportját. Valamennyien polgáriveradékok voltak, életterüknek vetett véget a török invázió. Erasmus műveinek áhítatos tisztelete és ismerete, személyes kapcsolatra való törekvés, életvitelükben az el nem kötelezettség, a tisztas pietas jellemzi őket. A budai udvar pusztulásával otthontalanná váltak, vagy azt nem is éltek túl, mint Jacobus Piso. Mások nyugalmasabb tájakra költöztek, ahol zavartalanul élvezhették Erasmus könyveinek társaságát.

Akik itthon maradtak, azok közül a legérdekesebb Brodaries István személye. Padovai jogi doktorátusát még a század elején szerezte. A hivatali és az egyházi pályán egyaránt a legmagasabbra emelkedett, kancellár, illetve püspök lett. Sok évtizedes kancelláriai és diplomáciai tapasztalata alapján jól ismerte az ország bel-

3137; I, 46; V, 575; VI, 60; VII, 65, 275, 332, 338, 418, 451, 455; VIII, 188; E. SCHULTHEISS, *Johannes Antoninus Cassoviensis*, Gesnerus, 17(1960), 117–122; D. SKOVIERA, *Johannes Antoninus Cassoviensis*, Zbornik Filozofickej Fakulty University Komenského: Graecolatina et Orientalia, 13–14(1981–1982), 55–71.

²⁴ Levelezésüket, kapcsolatukat 1526–1533 között lásd ALLEN, Nr. 1672, 2011, 2110, 2230, 2309, 2392, 2783; VI, 250; VII, 4, 30, 72, 269; VIII, 55, 427; X, 152; G. BAUCH, *Johann Henkel, der Hofprediger der Königin Maria von Ungarn*, Ungarische Revue, 4(1884), 599–627.

ügyeit és a világpolitikát is. Hű fia volt az egyháznak, de sürgette a belső reformokat, a zsinatot, a hivatását nem teljesítő egyház megújulását a terjedő lutherizmus ellenében, amelyet elítélt.²⁵ VII. Kelemen pápához írt levelei egy egyházát féltő főpap felelős megnyilatkozásai. Nem is talált tetszésre a Kúriában az olyanféle megállapítása, hogy az Evangélium és Pál apostol alapján támadók ellen nemigen lehet érvelni.²⁶ Erasmusszal is az eredeti tanításától eltávolodott egyház ügyében váltott levelet.²⁷ Nála találkozunk a török kérdés megoldásának egészen különös erasmusi megoldási javaslatával. A mohácsi csata után a pápának mint „Brodericus infelix, infelicis Regis et Regni Cancellarius” írt segítségért, egész Európa érdekében könyörögve a keresztény összefogásért.²⁸ Minthogy – mint mindig – a segítség akkor is elmaradt, kidolgozott egy ideológiát az új helyzethez való alkalmazkodásra. Javasolta az egyezkedést, a közeledést, a megértést a más nép, akár a törökök, tatárok vagy szaracénok szokásait illetően, úgy, amint azt Pál apostol is tanította: „omnia omnibus ut omnes Christo lucrifaceret.”²⁹ Az idézet és környezete is az *Adagiából* való, ahol Erasmus arról beszél, hogy végveszélyben, saját vagy embertársaink érdekében, mint a „polip”, alkalmazkodni kell a környezethez.³⁰ Az erasmusi „se et suos” helyén Brodaricsnál a „salus patriae” áll. A „lucriferet” továbbmutat Erasmusnak a *Paraclesis*ben, illetve az *Ecclesiastes*ben kifejtett töröktérítő nagy koncepciója felé.³¹ Amely szerint egy krisztianizált török birodalom nem fogja Európát fegyverrel leigázni. Ezzel az ideológiával, pontosabban annak egyik felével az ország politikáját irányító értelmiség egy kis része is egyetértett. A velencei államformát és politikát mintának tekintő, korábban itáliai egyetemeket látogatott nemesség köréből adódtak ideig-óráig hívei, akik a Velencével szövetséges töröktől inkább remélték az ország integritását, mint a Béctől való függéstől. Nem került sor viszont a két kultúra közeledésére, még a 150 éves török uralom alatt sem. Még maguk a hódítók sem tettek arra kísérletet, hogy az elfoglalt területeken, ahonnan a földesurak, az értelmiség és a városok tőkés polgárai is elmenekültek, az iszlám

²⁵ „Omnes intelligunt concilio esse opus et multarum rerum restauratione.” Buda, 1533. augusztus 1. *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, kiad. BUNYITAY Vince, RAPAICS Rajmund, KARÁCSONYI János, II. Bp., 1904, 272–274.

²⁶ „sed nihil a nobis adduci potest tam firmum et solidum, cui evangelio et divi Pauli scriptis non occurrant.” Buda, 1533. december 10. *Egyháztörténeti emlékek, i. m.*, 301–302.

²⁷ 1529-es levelezésükről lásd ALLEN, Nr. 2178; VIII, 192.

²⁸ 1526. október 4. TTár, új folyam, 9(1908), 263.

²⁹ 1533. május 18. „Ego, qui Deo teste et consciencia mea nihil aliud quero per omnes labores et erumnas quas sustineo et a morte divi Ludovici regis constantissime sum perpressus nisi salutem patriae, longe aliter sentio, et aliud consilium darem Dominationi Vestre et suaderem, ut temporari in se virescat, quod semper sapientis est habitum. Et sicut divus Paulus, vas electionis, doctor gentium, tuba evangelii factus est, quod ipse se testatur: Omnia omnibus ut omnes Christo lucrifaceret. Ita et Dominatio Vestra tantus patrie et Christianitatis amator non dedignaretur, nec erubesceret non solum cum Turcis, sed etiam cum Thartaris, Saracenis et quocumque genere infidelium conversari, eundem cibum, eundem potum capere.” *Uo.*, 327, vö. 323–324.

³⁰ LB, II, 63C–E.

³¹ LB, V, 140C, 357E–358B, 814B–815B.

hitet, az életmódot vagy a társadalmi berendezkedést az ottmaradt magyar lakosságra rákényszerítsék. Európa és a Kelet kultúrájának ilyen összeolvadása, amely a Balkánon egyáltalán nem az Erasmustól remélt eredményt hozta magával, a Duna vonalánál megtört.

Az itthon maradó következő literátornemzedék valósította meg az Evangélium közkinccsé tevésének, a Biblia anyanyelven való elterjesztésének erasmusi programját. Voltak ugyan kézíratos fordítások már korábban is, de a 30-as évektől ezekkel kapcsolatban fölmerült a kétely, hogy vajon hű tolmácsolói-e az eredetinek.

Az első magyar nyelven nyomtatott bibliai könyv Pál apostol leveleinek fordítása (Krakkó, 1533).³² Nőolvasók, egy várúrnő kérésére és támogatásával készült, amint az Erasmusnál a *Paraclesis*-ben olvasható: „optarem ut omnes mulierculae legant Evangelium, legant Paulinas epistolas.”³³ Az ajánlásban Komjáti Benedek elmondja, hogy úrnője egy régi kézíratos fordítás revíziójával bízta meg. A fordító ezt úgy oldotta meg, hogy az erasmusi *Paraphrases*-ből vett értelmezéseket „parenthesisbe” téve, szinonimaként a szövegbe illesztette. Mintha csak a középkori iskolai gyakorlatból ismert, alá-, fölé- és melléírt értelmezések csúsztak volna a szövegbe. Komjáti Benedek módszerében a magyar filológia születésének pillanata rögzítődik.

Négy évvel később Pesti Gábor a négy Evangéliumot fordította magyarra (Bécs, 1536).³⁴ Ajánlása a „lector Pannonius Christianushoz” szól, tehát nem volt mecénása. Erasmus *Paraclesis*-ére hivatkozva idézi, hogy az Evangéliumnak el kell jutnia minden néphez, minden társadalmi osztályhoz. A fordító a bécsi erasmista Brassicanus-körhöz tartozott, két év alatt három, magyar filológiai szempontból is jelentős művet publikált. Egy magyar értelmezésekkel is ellátott *Vocabularium*-ot, amellyel az „afflicta patria” és a „proprii penates” javát kereste. (Erasmusnál: „publica utilitas” és „sua gloria”).³⁵ Aiszóposz fordításáról is azt mondja, hogy azzal hazájának használ.³⁶ A parabolák erkölcsjavító hatását magyarázva, Erasmusra hivatkozik: „Nec enim magni refert quo tramite curras, modo ad Christum properes.” Újtestamentumával együtt életműve, két évbe szorítva emlékeztet az erasmusi hármas programra.

Fönnmaradt tőle egy szubjektív vallomás is, élete egy válságos időszakából, 1538-ból. Bécsi tanulmányai után, amelyeket egy kanonoki javadalom tett lehetővé, döntenie kellett, de nem érezvén hivatást, nem akart pappá lenni. Anyját e döntés elkeserítette, mert ő még úgy gondolta, hogy a sok tanulás, melyért ő is sokat áldo-

³² *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae*, Cracoviae, 1533.

³³ LB, V, 140 C.

³⁴ *Nouum Testamentum seu quattuor euangeliorum volumina lingua Hungarica donata*, Gabriele Pannonio PESTHINO interprete, [Viennae Pannoniae], 1536.

³⁵ *Nomenclatura sex linguarum, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae*, Per Gabrielem Pannonium PESTHINUM, Viennae Pannoniae, 1538.

³⁶ *AESOPi Phrygis Fabulae* Gabriele PANNONIO interprete, [Viennae Pannoniae, 1536].

zott, egyetlen célja a papság lehet. A lelkiismeretfurdalás és az átmeneti létbizonytalanság miatt Pesti Gáboron úrrá lett a szomorúság. A végső elkeseredéstől Krisztus mindennél édesebb, vigasztaló szava mentette meg.³⁷

Idézett levélrészletében rögzítve van két korszak, két generáció szemléletének ütközése, az új mentalitású értelmiségi generáció etikai motivációjú döntése egzisztenciális kérdésben. Majd ennek következménye, a társadalmi státus hiánya, a sehová nem tartozás, a magára maradottság érzése. Az Evangéliumban magát mindenki vel személyesen közlő Krisztus szólt hozzá, az, akinek személyétől idegen a „melancholia”, aki maga a „vita suavissima” vigasztalta meg.³⁸ Gondolatrol gondolatra Erasmust tükrözök e sorok, úgy, ahogyan azt a *Philosophia Christiben* tanította. Pesti Gábor mind irodalmi munkálkodásában, mind életszemléletében Erasmus egyik leghívebb magyarországi követője volt.

A teljes Újtestamentum magyar nyelven Sylvester János műve. 1541-ben, az erre a célra létesített magyarországi nyomdában, Sárvár-Újszigeten jelent meg.³⁹ A fordító az erasmista Leonhard Cox tanítványa volt Krakkóban.⁴⁰ Majd, már az új idők hívásának engedve, Wittenbergben tanult Melanchthonnál, akit „Praeceptorának” nevez. Megmaradt azonban erasmistának a katolikus egyházon belül. Kezében a *Paraphrasszal* („quas et nos secuti sumus”), ő az első Magyarországon, aki visszamegy a forrásokhoz, Erasmust mintázva ezzel is. A héber és a görög nyelv alapos ismeretével nyúlt a szövegekhez. Mint képzett filológus, a szent nyelvek rendszerének segítségével fölismerte a magyar nyelv törvényszerűségeit. Így született *Grammatica Hungarolatináját* (1539) ő is csak προπαιδευτικονnak tekintette az Újtestamentum-fordításhoz.

Egzisztenciális problémái neki is voltak. Nehezen tudott beilleszkedni egy főúri udvar hierarchiájába, méltatlannak tartotta magához egy udvari iskola vezetését. Végre, az 1543–1544-es tanévtől, az erasmista Nausea püspök korszakában a héber, majd a görög nyelv professzora lett a bécsi egyetemen.⁴¹ Személyes hitvallásának tekinthetők magyar és latin versei. A magyar nyelvű vers az Újszövetség-fordítás élén a teljes erasmusi tanítás rövid foglalata. Latin versei, a *Querela fidei* és a

³⁷ „hoc solum eos male habet, quod diu celatam voluntatem meam ipsi aperui, me sacerdocium assumere scilicet nolle, et presertim genitricem meam, que putat se illam educationis operam, quam a primis cunabulis in me nutriendo, docendo, litterisque instituendo impendisset factam frustra atque adeo inaniter impensam, nullam enim ipsa putet erudicionem, quam non sequeretur sacerdocium. Ego autem tum quod illis ingratus sum in hac parte, tum quod nullum certum habeo statum, vitam vivo melancholicam, que mihi iam pridem conversa fuisset in amaritudinem nisi sacrosancta Christi mei verba dulciora super mel et flavum me consolarentur.” Buda, 1538, Penthecoste, ItK, 3(1893), 336.

³⁸ LB, I, 888D, 921E.

³⁹ *Uy Testamentum magyar nyelvűn*, Uysziget, 1541.

⁴⁰ H. ZINS, *Leonhard Coxe i erasmianske skola w Polsce i Anglii*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 17(1972), 27–62.

⁴¹ BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958; Uő, *Johann Sylvester und der Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, in *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, Hrsg. v. J. IRMSCHER, II, Berlin, 1962, 19–37.

Querela Domini Jesu Christi resurgentis Erasmusnak sokakat, így Zwinglit is olyan mélyen megrendítő *Expostulatio*jával egy indíttatású.

A második erasmusi nemzedék filológiai teljesítménye igen széles társadalmi bázisra támaszkodik. Ha a 30-as évek elején, még Erasmus életében, már a magyar nemesi udvar nőolvasói (nyilván sok ilyen volt) szövegű fordítást igényeltek, akkor az föltételezi, hogy valamilyen formában, lefordítva vagy magyarázva ismerték Erasmus nemcsak bibliakritikai, hanem más műveit is. És volt már egy olyan literátor réteg is, amelyet tanulmányai képessé tettek erre a feladatra. Tudjuk, hogy a kaszai városi iskolában 1521–1525 között a *Copia duplici verborum* alapján tanítottak.⁴² Az ilyen típusú iskolákból mentek tovább a krakkói és bécsi egyetemre azok, akik a Christiana Respublica adósának érezték magukat mindaddig, amíg a legjobb tudásukkal kimunkált magyar Bibliát közre nem adták.

Ismeretes, hogy a tridenti zsinat a század közepén végre meghozta az Erasmustól és követőitől várt belső reformokat. Ugyanakkor indexre kerültek Erasmus művei. Az évtizedekig húzódó zsinat tárgyalási anyagában hol mint a Vulgátától eltérő Biblia kiadójával, hol mint az egyházzal szembenálló teológussal foglalkoztak vele. Volt idő arra, hogy az Erasmus-hívők és szimpatizánsok döntsenek arról, melyik oldalra álljanak.

A magyar erasmisták közül Oláh Miklós személye kívánczik ide. Őt eddig minden tanulmány az elsők közé sorolta, ha a Rotterdami magyar kapcsolatait tárgyalták. Vitathatatlan, hogy mint Mária királynő titkára Németalföldön (1530–1542) igen soká ügködött a „princeps literatorum” érdekében azért, hogy az Erasmust sértő műveket a cenzúra ne engedje megjeleni, hogy a fáradt tudós szülőhazájába visszatérjen.

Henckel és Brassicanus útján kereste a levelezőkapcsolatot Erasmusszal; személyesen sohasem találkoztak.⁴³ Kezdeményezése a humanista törleszkedés benyomását kelti. Mintha ez is szívósan munkált karrierjéhez szolgált volna díszül. Ő azután fáradhatatlan volt az aula ranglépcsőjén való törtetésben, másokat viszont éppen Erasmus szellemében igyekezett onnan távol tartani. Jól ismerte Erasmus műveit. Azokból tizenkettő mint könyvtárának darabja a legutóbbi időkgig megvolt. Közötte a *De duplici copia verborum* (Bázel, 1526) Erasmus sajátkezű dedikációjával. A *Colloquiorum opuscula* (Bázel, 1529) kézikönyve volt, ennek üres lapjaira naplószerű följegyzéseket is írt. Az *Enchiridion* 1525-ös strassburgi kiadása is megvolt könyvtárában, de az olvasmányélmény formáló hatására, a keresztény embert a társai között elhelyező „philosophia Christi” nyomára nála nem bukkanunk.⁴⁴

⁴² ALLEN, VII, 5.

⁴³ Oláh és Erasmus levelezését 1530 és 1534 között lásd ALLEN, Nr. 2339, 2345, 2390, 2391, 2393, 2396, 2399, 2409, 2463, 2582, 2607, 2613, 2646, 2693, 2707, 2741, 2759, 2762, 2785, 2792, 2813, 2878, 2848, 2860, 2877, 2898, 2909, 2915, 2922, 2948.

⁴⁴ Nagy szükség volna egy alapos Oláh-életrajzra. A. VIZKELETY, *Libri epistolaeque ... Dokumente einer Humanistenfreundschaft*, Bibliothek und Wissenschaft, 4(1967), 225–239.

Céltudatos volt a saját pályája kimunkálásában is, és az egyházpolitikában is. Talán mindig kicsit túlságosan is szélirányban igazodott. A rekatolizáció érdekében, túltéve magát a zsinat határozatán, az országnak engedélyezett „sub utraque specie” concessiót nem engedte kihirdetni. Személyesen rendelte el a polgároknál lévő heretikus könyvek elkobzását. Ezzel ugyancsak messze került a leveleivel körülrajongott mester tanításától.

A zsinat mint vízvázlasztó másokat éppen Erasmus melletti színvallásra készítetett. Közülük a legfigyelemreméltóbb Dudith András személye. Boroszlóból indult, Henckel és Thurzó környezetéből, a legteljesebb erazmizmust hozta magával. Több évtizedre terjedő külföldi tanulmányútján, valamint Reginaldus Polus kardinális kíséretében megfordult Európa minden valamire való tudományos és irodalmi körében, valamint a királyi udvarokban. Kiváló képességei, kitűnő fölkészültsége, amelyhez még igen megnyerő külső is járult, az egyházi diplomácia legmagasabb posztját ígérték számára. Mint hivatalos küldött, 29 évesen a zsinat harmadik szakaszának munkájába kapcsolódott bele. Retorikai teljesítményű beszédei a belső reformokat sürgették a wittenbergi reformáció ellenében. Ez egybehangzott megbízói utasításával. Szereplése mégis visszatetszést keltett, annyira, hogy vissza kellett őt rendelni.⁴⁵ Ennek okára csak a legújabbban előkerült adatok vetnek fényt. Nyíltan lépett ugyanis a színre Erasmus műveinek védelmében. Nem küzdött egyedül, fegyvertársa volt például a prágai Anton Brus érsek is. De Dudith publicisztikai tevékenységet is folytatott a zsinat alatt; művét, amelyet Erasmus érdekében írt, körözték a résztvevők között.⁴⁶ Ellenfelei véleményét Hosius érsek fogalmazta meg: ha így folytatja, επίσκοποςból hamarosan άπόσκοπος lesz.⁴⁷ A zsinatot végérvényesen el kellett hagynia. Itthon ugyan egyik püspökséget a másik után kapta, de az ezen gesztus mögött álló Miksa király és Oláh érsek között feszülő konfesszionális ellentéteknek nem kívánt ütközője lenni. Ezért szakított az egyházi pályával, és előbb Krakkóban, majd Boroszlóban letelepedve figyelte a ratio új útkeresését. Levelezése behálózta Európát, mint egykor mesteréé, csak éppen fordított irányban, keletről nyugat felé. Vitás kérdésekben ő sem foglalt állást, hagyta is magát meggyőzni, csak az erasmusi „charitas” és „Christiana mansuetudo” ne hiányozzék a vita során. A teológiai kérdések, úgy látszik, inkább intellektusát foglalkoztatták. Hitbéli dolgokban megmaradt az okoskodástól ment, közvetlenül Krisztustól vett tanításnál. Dudithcsal zárul a teljes Erasmust átfogni tudó magyar erazmisták tábora.

⁴⁵ P. Costil, *André Dudith humanist hongrois: 1530–1589*, Paris, 1935; L. SZCZUCKI, *Miedzy ortodoksja a nikodemizme: Andrzej Dudycz na soborze trydenckim*, *Odrodzenie e Reformacja w Polsce*, 29(1984), 49–90.

⁴⁶ „Duditius [...] respondit mihi se [...] nunc etiam de Erasmi libris cum monachis decertare, qui eum et eius scripta peius angue oderunt. Conqueritur et se haereseos a fratribus accusari, quia defensionem pro Erasmo scripserit.” Georgius Purkircher Joachim Camerariusnak, Padova, 1563. február 18., in G. PURKIRCHER, *Opera omnia*, Ed. M. Okál, Bp., 1988; vö. F. H. REUSCH, *Der Index der verbotenen Bücher*, I, Bonn, 1883, 320–321.

⁴⁷ COSTIL, *i. m.*, 110.

Már az első erasmisták tárgyalásakor találkoztunk Magyarországon a wittenbergi reformáció jelentkezésével. Térhódításának útja a kereskedelmi csomópontokon fekvő városok polgáraitól vezetett az ország belseje felé. Párhuzamos vágányon haladt az erazmizmussal, és akkor még nem nagyon veszélyeztette azt. Követői a polgárság más rétegéből adódtak, az erasmista elit pedig idegenkedett Luther radikalizmusától. Csak a század 30-as éveitől fordult az intellektuális érdeklődés a reformatori eszmék forrása felé. A bibliafordító Sylvester személyében éppen ennek a változásnak lehetünk megfigyelői. Felsőbb tanulmányait Krakkóban az erasmista Leonhard Coxnál kezdte, majd Wittenbergben folytatta, ahol Melanchthont vallotta praeceptorának. A század végére, minden más egyetem látogatottságát meghaladva, a wittenbergi magyar diákok száma megközelítette az ezret.

A század második felére már ennek következményei is láthatók: csaknem az egész országot meghódította a reformáció lutheri-melanchthoni változata. Különösen Melanchthon hatása volt nagy, akihez a magyar diákok tanbelileg is, érzelmileg is kötődtek. Évtizedekig csak olyan ideológia terjedt Magyarországon, amely a wittenbergi szűrőn keresztül jutott ide. Ebből következően a század derekán a magyar értelmiség Erasmushoz való viszonya a wittenbergi állásponthoz igazodott.

Ismeretes viszont, hogy Wittenberg és Erasmus viszonya az évtizedek folyamán módosult. Elsősorban Lutheré módosult, méghozzá a teljes elhallgattatás irányába. Luther halála után megkezdődött Erasmus rehabilitációja. Ennek látványos megnyilvánulása volt az 1557-ben, egy doktori promotio alkalmával elhangzott beszéd, amelyben Melanchthon Erasmus iránti sohasem szűnő rokonszenvének végre nyilvánosan is hangot adott. Példaképpül állította az ifjúság elé következetes harcát az egyház megújulásáért. Figyelmükbe ajánlotta különösen az Euripidész-fordítások tanulmányozását, a „dulcis Proverbiorum interpretatio”-t és az Újtestamentumhoz fűzött magyarázatokat. Egy évvel később, 1558-ban az ifjabb Cranach nordhauseni epitaphiumán Erasmust már a reformátorok között találjuk.⁴⁸ Mintegy 30 magyarországi diák tartózkodott 1560-ban Wittenbergben, akik közül többen hallgatták az evilági szenvedésektől szabadulni vágyó Melanchthon Erasmustól kölcsönzött szavait: „Domine, fac finem.”

Ezek alapján várható, hogy a Wittenbergből hazatérő magyarországi értelmiségiek Erasmus személye iránt mélységes rokonszenvet hoztak magukkal, de az életműből csak annyit, amennyit ott kaptak útravalóul. Valóban ez a helyzet. Az erasmusi-melanchthoni ösztönzésre hivatkozva Euripidész több drámáját is lefordították latinra. A század második feléből fennmaradt magyarországi könyvtárjegyzékekben mindenütt megtaláljuk az *Adagiát* és az Újtestamentumot az erasmusi magyarázatokkal. Már igen ritka a *Moriae encomium*, sőt az *Enchiridion* is! Ezeket is külföldről hozhatták, mert egy kassai könyvkereskedő 1583-as leltárában, amely

⁴⁸ H. SCHEIBLE, *Melanchthon zwischen Luther und Erasmus*, in *Renaissance-Reformation: Gegensätze und Gemeinsamkeiten*, Hrsg. A. BUCK, Wiesbaden, 1984, 155–180.

több, mint 600 címet tartalmaz, már csak a *Civilitas morum* és a *Colloquia* szerepel.⁴⁹ Az erasmusi tankönyveket 1541-től már magyarországi nyomdák is terjesztették. De, jóllehet ezek hasznosságát nem akarjuk vitatni, ki merné állítani, hogy belőlük valaki is képet alkothat a teljes Erasmusról?

Újra hivatkozott tekintély lett ugyan Erasmus a század második felében nálunk is gyökeret vert antitrinitáriusok körében. De a néhány kiragadott idézet olvasottságát nem növelte. Annyira nem, hogy az antitrinitarizmussal élethalálharcot vívó, akkor már svájci orientációjú reformátoraink se vesztegették az időt cáfolatával. Rábízták azt a kontroverz teológus jezsuita Antonio Possevinóra.⁵⁰

A lutheri reformáció és az antitrinitarizmus mellett Magyarországon a svájci reformáció, előbb Zürich, majd Genf volt nagy hatással. Ez utóbbi különösen Melancthon halála után. Zwingli becsülte Erasmust.⁵¹ Kálvin, bár humanista műveltségük közös alapokon nyugodott, egészében mégsem azonosult Erasmus eszméivel.⁵²

Egy olyan korban, amikor a teológia küzdőterére ismét a végletekig csiszolt ráció lépett, amikor a máglya meggyújtását mindegyik fél a Bibliából argumentálta, egy olyan kor számára a Hegyi beszéd egyszerű tanítását, a „Christi mansuetudót” hirdető Erasmusnak nem volt többet mondanivalója.

Külföldön járó diákjaink természetesen ellátogattak Rotterdami szobrához, családi arcképgyűjteményekben megcsodálták képmását, és kegyelettel mutogatták idehaza az ajándékba kapott, néhány soros kezevonását. Erasmus a század végére nálunk is, mint egész Európában, a Pantheonban kapott helyet.

⁴⁹ VARGA András, *Magyarországi magánkönyvtárak*, I, Bp.–Szeged, 1986, passim. Sokat és szívesen hivatkozott „erazmistának” tartották korábban Pelei Tamás gyulafehérvári kanonokot, aki Budán vásárolt 1515-ben egy velencei 1508-as *Adagia*-példányt. A morgolódásokkal, fraternizáló hangon teliglosszázott példány ugyan igen érdekes kortörténeti dokumentum, de tulajdonosa e bejegyzések tanúsága szerint igen távol állt Erasmus alapvető nézeteitől. A példányt lásd Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bg 0941/319, vö. KELÉNYI B. Ottó, *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához*, A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 9(1931), 43–193.

⁵⁰ GERÉZDI Rabán, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok*, in Uő, *Janus Pannoniustól...*, i. m., 355–371.

⁵¹ H. MEYLAN, *Zwingli et Érasme, de l'humanisme à la Réformation*, in *Colloquia Erasmiana...*, i. m., II, 849–858.

⁵² C. AUGUSTIJN, *Calvin und der Humanismus*, előadás a Kálvin-kutatók debreceni konferenciáján, 1986 augusztusában.